

ԿԱՐՍԻ ՎԻՃԱԿԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ,

(Շարունակութիւն ԺԷԸ),

ԺԳ.

ՏԷԼԵԳ.

Խծկօնից (Բէշլէիլիսա) դէպի հարաւ արեւելք համանուն գետի վերայ, մօտ երեք վերստ հեռաւորութեամբ գտնվում է Տիկու գիւղը, որի բնակիչներէց մի մասը հայ, մի մասը մահմետական են: Տիկուը Նախիջևանի գաւառակի (Հին Արշարու-նիք) կենդրոնն է, այդ տեղ է գաւառական վարչութիւնը:

Տիկուում գտնվում է Ս. Երրորդութիւն կոչվող Հին փառաւոր, հոյակապ և իւր տեսակում ինքնուրոյն ճարտարապետութեամբ վանքը:

Վաջը ճաղաղ դիրք և տեղ ունի. բացի արեւելեան կողմից ունեցել է սինազարդ սրահ, սենրի խոյակները և կամարների դարձուածների հետքերը դեռ նկատվում են: Վանքը շուրջանակի ունեցել է աստիճաններ, այժմ միայն հիւսիսային կողմն է բաց:

Այս փառաւոր տաճարի հարաւային որմը և տանիքը քայքայուած են: Եկեղեցու միջին հարաւային կողմի սենրը նստած են և կամարներն էլ խախտուած, այս իսկ պատճառով ահա քանի տարի է դադարած է ժամերգութիւնը: Ներակի ամենահին եկեղեցին է այս. եկեղեցւոյ շինողն է Սահակ կամարական. շինուած է Յովհան կաթողիկոսի օրով: Հ. Ալիշան համարում է Սահակ կամարականը Ներսէս և Հրահատ կամարականների եղբայր: Եթէ յիշաւի, Հ. Ալիշանի ենթադրութիւնը ուղիղ է, այն ժամանակ եկեղեցու շինութիւնը հասնում է Ե-րդ դարին:

Տիկուռը յիշվում է 721 թուին, երբ Վաղարշապատի ժողովում, ըստ տաեղոյ Յովհաննէս սարկաւազի, Յովհան Օձնեցին Տիկուռեցի Յովհաննէսին ի կրօնս մուօրեալ լինելոյն համար մերժում է: (Շիրակ եր. 135). Տիկուռի Ս. Երրորդութիւն վանքը համարեալ ծածկուած է արձանագրութիւններով, որ ապացոյց է նորո հաշակին և ճոխութեանը:

Տիկուռի եկեղեցին կործանմանից ազատելու համար, և այդ ամենահին տաճարը իւր յատուկ ճարտարապետութեամբ որպէս նմուշ պահպանելու համար հոգս և խնամք պէտք են: Վանքիս յատկացրած է 286 դեսիատին հող, որից 100 դեսիատինը վարելահող է: 160 դեսիատինը՝ արօտատեղի, իսկ 26 դեսիատինը՝ անյարմար: 1888 թուի աշնանից հողը յանձնուեց հոգեւոր իշխանութեան: Հողը կոչվում է «Հասան—ջան» և այժմ կապալաւ տուած է:

ԺԴ.

Ս. ՍԵԿՆԱՆԻ ԷՆԻ ԱԲԵՐԷՈՆ.

Խժկօնից վանքից դէպի արեւմուտք Տիկուռի գետի աջ ափին քարձրաւանդակ լեռնադաշտակի վերայ, Խժկօնից մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ գտնվում է Ագարակ հայաբնակ գիւղը, որ ըստ աւանդութեան՝ Անեցւոց ամարանոցն է եղել: Գիւղի հարաւային կողմը գտնվում է միջակ մեծութեամբ գմբէթաւոր Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին: Շինութեան թուականը յայտնի չէ, սակայն փրկչի հազարամետակից առաջ պէտք է շինուած լինի, որովհետեւ արդէն Հայոց ՆՄԵ (1006) թուականը կրող տրձանագրութիւն ունի: Առպատակաւորներէ երկիւղից՝ եկեղեցու լուսամուտները փակուած լինելուն համար եկեղեցու մէջը խոնաւ և մուսլ է. դուռը դէպի հիւսիս է բացվում, մի այլ եկեղեցւոյ աւերակի հանդէպ, որի միայն ստորին մասերն են մնում: Եկեղեցու արեւմտեան կողմն է գիւղի ընդարձակ և շատ ընդարձակ ու խիտ գերեզմանոցը: Ափսոս ժամանակ չեղաւ հնագոյն գերեզմանների մի քանիսի թիւը վեր առնել, և

այսպէս աստիճանաբար մինչև մեր ժամանակը, որպէս զի հնար լինէր իմանալ թէ երբ և իցէ գիւղն ամայացել է, և որ դարից սկսեալ կամ որ դարու գերեզմաններ կան:

ԺԵ.

ՄԵՆ (ԴԱՐՔԱՆ).

Ագարակից գառնալուղ գէպի Տիկոռ, և Տիկոռի գետը անցնելով հինգ ժամու չափ ճանապարհ գնալուց յետոյ, թողնելով Լալոյի—Մաւրակ (յանուն Մօրիկ կայսեր շինած և Շիրակայ Մաւրակից ջրկուհիու համար Լալոյի) կոչուած գիւղը, որի հին մարտկոցը այժմ եկեղեցի է փոխուած, մենք հասանք Մրէնու անապատը:

Մրէնը գտնվում է Ախուրեան և Տիկոռի գետերի միջև հարաւ արևմուտքում մի սրածայր վերջացող եռանկիւնակի վերայ. որ կազմում են երկու գետերը խոր ձորի մէջ միմիանց հետ միանալով:

Մրէն եթէ քաղաք չէր, բայց մեծ քաղաքագիւղ եղել է. որի ապացոյց են այգիներէ ցարգ. մնացած յանկերը, տների որմերը. սրբատաշ քարով շինած մատուռներն ու ապարանքները, և որ ամենից նշանաւորն է՝ Մրէնի հոյակապ, փառաւոր և վայելչանիստ կաթուղիկէն, Անույ կաթուղիկէից քիչ փոքր: Ինչպէս Մրէն, նոյնպէս և Տիկոռի Ս. Երրորդութիւն տաճարների արևելեան կողմից խորանի տեղը քիչ դուրս ընկած է. այսպէս էր և էջմիածնի տաճարինը: Մինչդեռ Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիք այդ դուրս ընկածը չունին, այլ ուղղագիծ են:

Մրէնի կաթուղիկէն հեռուից բաւական նոր է երևում. գմբէթը կանգուն է, շինութիւնը խրոխտ, բայց երբ մօտենում ես տեսնում ես հսուլթեանց երկու թշնամիները՝ ժամանակն իւր արհաւիրքներով և մարդը իւր կործանիչ ձեռքով բաւական վրնաս են հասցրել: Ամայութեան ժամանակ փառաւոր կաթուղիկէն ոչխարի փարախ է դարձած եղել. իսկ ոչխարի քակորը

մաքրելու համար դիւրագին միջոցն է եղել այրելը և այսպիսով եկեղեցու յատակի քարերը և որմերը միջի կալմից երկու արշնաչափ թրձուած են, ի վնաս քարի և կրի ամրութեան, դրոսի կողմից ևս քարեր պոկուած են, երևի սրանից հիմքը թուլանալով ամբողջ հիւսիսային որմը արեւմտքից արեւելք կամարներից անցնելով պատռուած և բաժանուած է շէնքի մարմնից: Եկեղեցին արտաքուստ՝ ցաւալի և արգահատելի է իսկ ներքուստ՝ պատկառելի և ահարկու: Բեմի տակը դարան է եղել կամարակապ և այժմ ճակատը փուլ եկած լինելով դարանը բացուած է:

Մրէնը այժմ իսկապէս անապատ է և գողադարան, որովհետեւ գիւղօրայք բաւական հեռի են: Ձմեռն միայն սակաւ կենդանութիւն է լինում, որովհետեւ շրջակայ գիւղօրայք իրանց ոչխարները բերում են այդ տեղ որպէս ձմերանոց արածելու: Մրէնը Նիրակի բարձրաւանդակի ամենացած տեղն է և ծայրը, հետեւաբար հազիւ Աշտարակի բարձրութիւնն ունենալով բաւական տաք կլիմայ ունի, որ յարմար է այգեգործութեան և այն ամեն սերմնացանութեան, որ կարող է Արարատեան դաշտը հասցնել: Ժամանակին Մրէնը ունեցել է ջուր, որ հոսել է Տիկոռոյ գետակից: Բայց այժմ ի հարկ է խափանուած է: Մրէնը կարող է շէնանալ միայն այնպիսի Ժողովրդի ձեռքով, որ սովոր է արուեստական սուգմամբ իւր ցանքից արդիւնք ոպասել: Եւրանից մի քանի տարի առաջ պարսկաստանի գաղթական Բեզաքուեղիք փորձ արել են, բայց իրանցից անկախ պատճառով գլուխ չեն հանել: Նոքա որոնք սովոր են իրանց ցանքը ցանկուց յետոյ Աստուծոյ կամքին յանձնել մինչև հնձելը, նոքա չեն կարող Մրէնից օգտուել, որովհետեւ նախ որ, ինչպէս ասացի՝ կլիման բաւական չոր և տաք է. երկրորդ՝ հողը կրային լինելով խոնավութիւն չէ պահում, հետեւաբար անջրդի ցանք այնտեղ չի կարող լինել:

Մրէն մեր պատմութեան մէջ յայտնի է ե գարից. երբ այդ տեղի Խորէն քահանան, Ղեռնդ երէցի և Վաղարշապատու երեմիա քահանայի հետ գնաց Վարդանին համոզելու, որ նա

ազգը ճգնաժամի մէջ չըթողնէ ու գնայ Յունաստան, այն ժամանակ, երբ Վարդան կամենում էր խոյս տալ Յունաստան՝ Պարսից հալածանքից պրծնելու համար:

Մրէնի կաթուղիկէն շինել է Դաւիթ Սահառունին եօթներորդ դարում Փրկչի 613 թուին. որով Տիկոռից յետոյ հին եկեղեցին Շիրակայ է Մրէնի կաթուղիկէն: Մրէնի կաթուղիկէն դանազան ժամանակներում նորոգութեան է ենթարկուել ինչպէս երեւում է բազմաթիւ արձանագրութիւններից: Վերջին արձանագրութիւնը վերաբերում է Հայոց ԶԽԴ (1295) թուին:

Մրէնի աւերակների մէջ նկատւում է մի ապարանքի աւերակ. ժողովուրդը աւանդութեամբ անուանում է այդ աւերակը Ղարաքեահի սարայ, թերեւ Սահառունիք Ղարաքեահայ դարձած լինին ժողովրդական զրոյցներում:

Հոգեւոր իշխանութիւնը բաւական ժամանակ է որ ձգտում էր Մրէնի կաթուղիկէն մարդաբնակ դարձնել իբրեւ մի վանք, բայց այդ յոյսից այժմ վրիպեալ պէտք է համարուի. շնորհիւ Ալէքսանդրօպօլցի ոմն տիրացու Յակովբի, որ տարիներով հոգեւոր իշխանութեան հաւատացրել էր թէ ինքն իբրեւ Մրէնի միաբան շէնցրել է վանքը, բայց երբ եկած էր օրը երբ պիտի որոշուէր Մրէնի բաղդը նորան ևս հող յատկացնելու նախապատրաստութեամբ, այդ օրը յայտնուեց որ Մրէնը նոյն աւերակն է ինչ որ դարեր առաջ և տիրացու Յակովբը, աչքի առաջ ունենալով որ հոգեւոր իշխանութիւնը չէ կարող հետամնտ լինել և ստուգել իւր ասածները, Մրէնի համարեա անմատչելութեան պատճառով, խաբել է հոգեւոր իշխանութեանը, միայն հոգեւոր կոչումն ստանալու յուսով:

ԺԶ.

Բախարահ.

Բազարան գիւղը գտնւում է Ախուրեանի աջ ափին լեռնակներով շրջապատած մի փոփոքակի մէջ, և գտնւում է Մրէնից

դէպի հարաւ արեւմուտք երկու ժամու հեռաւորութեամբ: Ճանապարհը Մրէնից դէպի Բագարան Ախուրեանի ակովջա-
փազանց դժուարագնաց է և միայն հետի կարելի է գնալ: Բայց տեսարանը հիանալի է: Անդնդախոր ձորի միջով հանդար-
տիկ հոսում է Ախուրեանը երկու կողմից սեղով և եղեգնով եղե-
րաւորուած. ձորը մանաւանդ աջ կողմից ուղղաձիգ ահագին
բարձրութեամբ պարսպած է ժայռերով, որոնք տեղ տեղ գլա-
նաձև վերելից վայր են իջած և սիրուն տեսարան են ներկայաց-
նում: Հայաստանը լեռնոտ երկիր լինելով՝ ձորեր անհամար
են, բայց Բագարանի ձորը անմասն է: Բագարանը գտնվում է
փոքր ինչ ընդարձակ գոգաւոր տարածութեան վերայ հայա-
քնակ գիւղը, և տեղւոյն հայերը հռչակ ստացած են որպէս քա-
ջասիրտ մարդիկ: Բագարանը Բագրատունեաց և նոցանից ա-
ռաջ՝ կամսարականների ոստանն էր, հետեւաբար և ամեն քայ-
լափոխի վերայ հնութեան հետք կարելի է նշմարել: Գիւղից
դէպի հիւսիս բարձրանում է լեռան մի ոստ բուսական բարձ-
րութեամբ. այդ ոստը, որ նման է Կարսի միջնաբերդին՝ եղել է
Բագարանի միջնաբերդը. և այդ միջնաբերդի արեւելեան սուր
անկիւնի վերայ շինուած է Բագարանի հռչակաւոր Ս. Գէորգ
մատուռը, որ համբաւաւոր ուխտատեղի է: Հին Բագարանը
եղել է միջնաբերդի հարաւային ստորոտում՝ գտնվող փոսորա-
կի մէջ, բայց այդ տեղը անյարմար լինելով բնակութեան հա-
մար, որովհետեւ չորս կողմից թէ անձրեւաջրերը և թէ ձիւնի
հալուածքը այդ տեղ է լճանալիս եղել, ամայացել է. բարբա-
րութեանց ժամանակ երբ ժողովուրդը սակաւանում է, այդ
սակաւաթիւ ժողովուրդը պատուաւարվում է միջնաբերդի փոք-
րիկ տարածութեան վերայ. այժմ թողնելով միջնաբերդը, և
հին Բագարանի տեղը գետափի զառի վայրի վերայ են շինել
տները, բայց չունենալով եկեղեցի, դարձեալ Ս. Գէորգի մա-
տուռի մէջ են կատարում ժամերգութիւնը, Յայտնի չէ թէ ո՞ր
ժամանակ է շինուած այս մատուռը, բայց հաւանական է որ
ժ-րդ դարու գործն է. մատուռի քիւր մարմար է եղել, որ
ցայսօր էլ կայ:

Բագարանի գերեզմանոցը գիւղի մէջ է և գերեզմանոցի և գիւղի մէջ կայ եկեղեցու աւերակ, որից միայն մի պատն է մնում, բայց այդ պատն էլ ցոյց է տալիս թէ եկեղեցին բաւական ճարտարաշէն և նուրբ մի շինուածք է եղել:

Գիւղի հանդէպ Ախուրեանի ձախ ավին փաքրիկ բարձրաւանդակի վերայ գտնվում է մի սիրուն մատուռ Ս. Շուշան անուանով, դարձեալ Բագրատունեաց գործ. Բագարանից ներքև այգիների մէջ երկու եկեղեցիք կան կիսաւեր, մէկը համարվում է Բագրատունեաց հանգստարան:

Նայելով Բագարանի անուան, հիշանոտական պաշտամանց տեղի է եղել. ուրեմն իւր գոյութեամբ մեր հիշանոտական ժամանակին պատկանող: Ժողովուրդը թէև քաջ, բայց ծոյլ է և ինչպէս առհասարակ վանքերի կամ ուխտատեղիների մօտիկ ժողովուրդն է, յոյսները դրել են ուխտաւորներից ստացուելիք արգելիքի կամ շահի վերայ: Առաջ միայն այգեգործութեամբ էին պարապում, բայց այժմ՝ Ռուսաց տիրապետութեամբ երկիրը խաղաղելուց յետոյ դուրս գալով իրանց ձորերից՝ սկսել են երկրագործութեամբ էլ պարապել: Սեղշատ դժուարին եղաւ համադել ժողովրդին որ գիւղին մօտ յատուկ եկեղեցի ունենան, ու ազատուին այն ահագին և անտանելի դժուարութիւնից որ կրում են Ս. Գէորգ գնալով, որ կէս վերստից աւելի հեռի է և դժուարակիս սարի վերայ է: Ժողովուրդը արտաքուստ ջերմեւանդութիւն է կեղծում, բայց ներքուստ աչքի առաջ ունենալով այն շահը, որ ունի ուխտաւորներից՝ չէ կամենում ձեռք վեր առնել այդ փաքրիկ մատուռից, որ բացի դժուարագնաց լինելը իւր փաքրութեամբ անկարող է բովանդակել յիսունից աւելի մարդ: Ի վաղուց անտի դպրոցական շէնք ունին գիւղից դարձեալ բաւական հեռի, բայց դպրոց չունին:

ԺԷ-

Կ-ԼԼ-Ա.

Կաղզուանը թէ հնումն և թէ նորումն մի աւան էր և է, և գտնվում է Երասխի ձախ ափին մի ժամ կամ մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ և այս ամբողջ տարածութիւնը բռնում են Կաղզուանի այգիքը: Կաղզուանը հնումն Երասխաձորի և այժմ համանուն գաւառի կեդրոնն է: Բնակիչներից մեծագոյն մասը տաճիկ են, իսկ փոքրագոյն մասը՝ մօտ 250 տղն բնիկ և 100 տանից էլ աւելի եկաւոր հայք են: Նշանաւոր հնութիւններ չունի: Կաղզուանի տղահանքը որ աւանից հիւսիս արեւմուտք է գտնվում թէպէտ չէ կարող մրցել Կոլբին հետ, բայց նորանից էլ շատ պակաս չէ: Ժողովրդից բնիկները հայ թէ թուրք պարապում են մեծ մասամբ այգեգործութեամբ, որով հայթայթում են իրանց տարեկան պաշարը տրտահանելով շրջակայ գաւառները և յատկապէս Կարս: Որովհետեւ կանոնաւոր ճանապարհներ չըկան, տեղափոխութեան միակ միջոցն են էշերը, որ շատ բազմաթիւ են Կաղզուանում, և Կաղզուանցիք չըկամենալով էշ բաւը գործածել, որ իրանց կարծիքով անվայել է լսելիքի, Գօլ-ի են կոչում:

Բնիկներից արհեստով և վաճառականութեամբ էլ պարապողներ կան, բայց սակաւաթիւ են: Վաճառականութեամբ և կապալով (աղահանքի և տեղական գնտի պաշարը հայթհայթելու) պարապում են եկաւորները, որոնք Ալէքսանդրօպօլից են առաւելապէս:

Կաղզուանցի հայք ունին մի տվայոց և մի աղջկանց հոգեւոր ծխական միդասեան դպրոց: Դպրոցական շէնքերը անմխիթար և դպրոցների եկամուտները անգոհացողիչ և յուսահատական են: Ժողովուրդը տաճկաց բռնութիւնից յետոյ նոր աչք բանալով միանգամայն կարիք է զգացել դպրոցների և նոր եկեղեցու շինութեան: Նրկուքն էլ մեծ ծախքեր են պահանջում և այդ ծախքը հոգալն դժուարին է: Կաղզուանը իւր այգիներով բարձրա-

ւանդակի վերայ լինելով գեղեցիկ տեսարան է ընծայում մար-
դու:

ԺԸ.

Ղ-ը-լ-ն-ի-.

Կաղզուանից մի և կէս ժամու ճանապարհ հեռաւորու-
թեամբ դէպի արեւմուտք մի ավափայ բարձրաւանդակի վերայ
գտնւում է Ղարաւանք հայաբնակ գիւղը: Այս գիւղի մէջ կից
միմիանց ի հնուց շինուած եկեղեցիներ կան, որոնք է որ բոլո-
րովին կործանուած են, է որ քայքայուած մութ, մուայլ և խո-
նաւ լինելուն համար անյարմար ժամերգութեան, այս իսկ պատ-
ճառով ժողովուրդը նոր եկեղեցի է շինել, որ մնում էր միայն
ծածկել, չին եկեղեցիք որովհետեւ սև քարից են շինուած եղել,
այս պատճառով էլ Ղարաւանք են կոչուել գիւղի հետ միասին:
Չին եկեղեցիք Թ-րդ դարուց ուշ չեն շինուած: Ղարաւանքից
դէպի հիւսիս ակնապարար լայն ձորի միջով հոսում է Մայր
Արաքսը, որի ձախ ափին քարաժայռի վերայ գտնւում է Զանկ-
լի բարձրագիտակ վանքը:

ԺԹ.

Վ-րդ-ի-հ-ը-.

Աւափայ բայց կանաչուտ ծործորներից անցնելով դէպի հա-
րաւ Ղարաւանքից երեք ժամու հեռաւորութեամբ բարձրա-
բերձ լեռների միջև մի գոգաւոր հովտում գտնւում է Վար-
դիհէր ուխտատեղին, որ ծածկաց սահմանակից է: Հովիտը իւր
վտակներով դէպի հիւսիս, դէպի Երասխ, ձգուելով կազմում
է նախնեաց Վիշապաձորը: Վարդի հէրի հովիտը և Վիշապա-
ձորի վերի մասերը լեռների և բլրակների ծմակները ան-
տառուտ են:

Իմ հանդիպելը Վարդիհէրում պատահեց յունիսի 1-ին և

այդ ժամանակ դեռ ձիւնը բոլորովին վերջացած չէր. սարսափելի ցուրտ խոնաւ և անձրեւաբեր գիշեր անցրինք, Վարդի Հէրի եկեղեցին այժմ շինուած է օրօրօցած և մի փոքրիկ, դաւարաւէտ դարի վերայ, բայց հին եկեղեցին և միաբանից բնակարանները գոնջում են դէպի արեւելք, որոյ միայն հիմքերն են յայտնի: ՎարդիՀէրն իւր ամբողջ սրբավայրերով նուիրեալ է Թաթլոյ և Վարոսի: Նայելով Կարսայ և Ալէքսանդրօպօլի ժողովրդոց անուններին, որոնց մէջ բաւական շատ Թաթուլ և Վարոս կան, (ժողովուրդը Թաթոս Վարոս է կոչում) յայտնի կարելի է ենթադրել թէ որքան ջերմեռանդ են դէպի այս ուխտատեղին: Այժմեան և հին մատուռից դէպի արեւելք մի ժայռի կողքին բացուած անձաւը, որի մէջ ջուր ևս կայ՝ կոչվում է չարաչարանք և համարվում է Թաթլոյ և Վարոսի ճգնարանը. ջերմեռանդն ուխտաւորները բոկոտն մագլցելով բարձրանում էին դէպի անձաւը իրանց ուխտը անելու չարաբանաց տեղում: Տեսնելով տանջանքը որ կրում էին բարձրացողները և աչքի առաջ ունենալով երկիւղ, որ կտորոջ է մի փոքրիկ անզգուշութիւն առաջ բերել սայթաքելով և վայր գլորուելով, և մանաւանդ մի կնոջ տագնապը, որ կամենում էր բարձրանալ և կէս ճանապարհին դէմ էր առել ու չէր կարողանում առաջ գնալ, առաջարկեցի սանդուղներ շինել կամ փորել նոյն իսկ ապառաժի լանջքին մինչև անձաւը, որպէս զի դիւրութիւն լինի երթ և եկութեան համար. բայց իմ այս առաջարկութիւնը ուխտաւորների կողմից տհաճութեան արժանացաւ: Որովհետեւ նոքա իրանց ուխտագրութեան լիակատար բաւականութիւնը համարում էին դժուարութիւնը, որ նոքա կրում են վեր, դէպի անձաւը բարձրանալիս, և սկսեցին թուել այն բոլոր դէպքերը, երբ բարձրացողները վայր են սայթաքել և ոչ ինչ վնաս չեն տեսել:

ՎարդիՀէրից դէպի հարաւ արեւելք գոնջում է երկճեղք մի լեռան չորս վերստ հեռաւորութեամբ մինչև կատարը, այս լեռան կոչվում է Ս. Մամոսայ սար. ուխտաւորներից շատերը շտապում են և այդ տեղ իրանց ուխտը կատարելու. ուր

բարձրանալ կարելի է դարձեալ հետի և բոկոտն:

Վարդիշէրն ունի երեք ուխտ. Վարդաշաւու, Ս. Աստուածածին և Վարազդայ Խաչ. այդ ուխտերին բաւական ժողովուրդ է խոնվում Վարդիշէրում կաղզուանի շրջակայքից և Ալաշկերտից: Որովհետեւ վանահայր չըկայ, հետեալբար և արդիւնքն էլ աննշան է լինում: Համբարձմանն էլ միայն կաղզուանցիք են գնում Վարդիշէր տւելի 45 անելու և անտառից ձրիաբար մի քանի իշաբեռ փայտ բերելու քան ուխտ անելու. ես ևս 1888 թուի Համբարձմանն գտնուեցի Վարդիշէրում:

Ուխտերից գոյացած արդիւնքը լաւ հսկողութեամբ մօտ 200 ռուբ. կարող է լինել, բայց լաւ հսկողութիւն ուրտեղից և ում ձեռքով ունենալ. սովորաբար 120 ռուբլուց աւելի չէ լինում: Վանքին կամ ուխտատեղուն յատկացրած է 1250 դեսիատին հող, որ միայն արօտատեղի կարող է լինել. և անտառից կտրելի է օգտուել, եթէ ճանապարհներ լինէին: Այդ հողն յանձնուեց հոգեւոր իշխանութեան անցեալ 1888 թուի յուլիս ամսին: Աւ այժմ ոչինչ օգուտ չէ բերում հողը:

Ահա կարսի վիճակի իմ տեսած և նշանաւոր հնութիւնների մասին համառօտ ամփոփումն որ կազմելիս, մեծապէս օգտուել եմ Հ. Ալիշանի Շիրակից և առաւելապէս Հ. Ներսէս Սարգսեանի տեղագրութիւնից, որ տւելի հաւատարիմ է. վասըն զի անձամբ տեսել, քննել և ուսումնասիրել է. մինչդեռ Հ. Ալիշան ուրիշներից քաղելով տառնց տեղումը տեսած լինելու, տեղ տեղ բաւական խոշոր ռիտչներ է. անում, որ հարկ չը համարեցի մատնանիշ լինել, որովհետեւ նպատակս չէր նոր տեղագրութիւն կազմել կամ վերստուգել, այլ եղածներից տեղեկութիւնները ամփոփել:

Այսքան վիճակիս հնութեանց մասին խօսելուց յետոյ մի համառօտ տեղեկութիւն էլ արդի գրութեան մասին մի յարմար դէպքում:

Գ. Վ. Մ.